

Kilka refleksji nad systematyką rzymskiego prawa prywatnego

Some reflections on the systematics of Roman private law

Некоторые соображения о систематике римского частного права

Декілька роздумів про систематику римського приватного права

MAREK KURYŁOWICZ

Prof., Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej

e-mail: mekur@wp.pl, <https://orcid.org/0000-0001-5339-5489>

Streszczenie: W artykule naszkicowano ważne merytorycznie kwestie, wynikające z prowadzonej w nauce prawa rzymskiego dyskusji nad systematyką Instytucji, która przetrwała od czasów klasycznych do systematyki pandektowej w wieku XVIII. Nie jest to systematyka wyczerpująca ani jednolita, i dlatego można zastanowić się nad opracowaniem pełnej systematyki instytucjonalnej rzymskiego prawa prywatnego.

Słowa kluczowe: Instytucje Gaiusa: *personae – res – actiones*

Summary: This article outlines substantively important issues arising from the discussion in Roman law scholarship on the systematics of Institutes, which survived from classical times to the pandect systematics of the eighteenth century. It is not an exhaustive or unified systematics, and therefore one may consider developing a complete institutional systematics of Roman private law.

Key words: Gaius' Institutes: *personae – res – actiones*

Резюме: В данной статье излагаются важные вопросы, возникающие в ходе дискуссии в науке римского права о систематике Институций, сохранившейся с классических времен до пандектной систематики XVIII века. Эта систематика не является ни исчерпывающей, ни единообразной, и поэтому можно подумать о разработке полной институциональной систематики римского частного права.

Ключевые слова: Институции Гая: *personae – res – actiones*

Резюме: У цій статті розглядаються важливі по суті питання, що впливають з дискусії в науці римського права щодо систематики інститутів, які збереглися від класичних часів до пандектної систематики вісімнадцятого століття. Вона не є вичерпною або уніфікованою систематикою, і тому можна замислитися над розробкою повної інституційної систематики римського приватного права.

Ключові слова: Інститути Гая: *personae – res – actiones*

I

Jurysprudencja rzymska nie wykazywała większego zainteresowania systematyką prawa prywatnego, przede wszystkim ze względu na kazuistyczny charakter stosowanej przez nią metody¹. Można doszukiwać się cząstkowych systematyk już

¹ W. Litewski, *Podstawowe wartości prawa rzymskiego*, Kraków 2001, s. 49–50; W. Wołodkiewicz, *Rzymskie korzenie współczesnego prawa cywilnego*, Warszawa 1978, s. 49–51. Zob. też przyp. 5 i 10 poniżej.

u pontyfików, pewne ogólne reguły zawarte są w ustawie XII tablic. Opracowanie całościowej systematyki postulował Cycero w zaginionym dziele *De iure civili in artem redigendo*². Niemniej juryści nie stworzyli zamkniętego systemu i świadomie nie dążyli do tego. Decydującą rolę w praktyce odgrywał edykt pretorski, znany głównie z praktycznych komentarzy jurystów *ad edictum*, jednakże i on nie opierał się na systematycznej konstrukcji. Ostatecznie całościowy system nie wytworzył się³.

W tej sytuacji szczególne miejsce przypadło Instytucjom Gaiusa z podziałem na: *personae, res, actiones* (G. 1.8). Nie jest pewne, czy ten trójpodział pochodził wprost od ich autora, być może znany był już u wcześniejszych jurystów (np. w *Libri tres iuris civilis* Massuriusa Sabinusa czy *Libri iuris civilis* Cassiusa Longinusa)⁴, w każdym razie stał się on kanonem systematyzacji prawa prywatnego aż do wieku XVIII i nie stracił całkowicie znaczenia do dzisiaj⁵. Instytucje są jedynym zachowanym dziełem z okresu klasycznego prawa rzymskiego (II w.), z czasem zostały przejęte do kompilacji justyniańskiej (jako *Institutiones seu Elementa*)⁶, następnie wielokrotnie do czasów współczesnych drukowane, tłumaczone i komentowane⁷.

O samym autorze i jego dziele napisano już wystarczająco wiele⁸, warto natomiast naszkicować węzłowe punkty dyskusji nad zastosowaną przez niego systematyką,

² Ostatnio Cicerona *Topica und sein Programm De iure civili in artem redigendo*, red. W. Buchwitz, M. Ehmer, Berlin 2023.

³ W. Dajczak, T. Giaro, F. Longchamps de Bérrier, *Prawo rzymskie. U podstaw prawa prywatnego*, wyd. 3, Kraków 2018, s. 76–77; W. Wołodkiewicz (*Rzymskie korzenie...*, s. 53 i n.) wyróżnił trzy podstawowe rodzaje systematyki w dziełach jurystów rzymskich: cywilistyczną, edyktową oraz instytucyjną.

⁴ W. Rozwadowski, *Gai Institutiones. Instytucje Gaiusa. Tekst i przekład*, Poznań 2003, s. XIV.

⁵ Zob. na ten temat B. Sitek, *Historyczne znaczenie systematyzacji prawa według Gajusa*, Łódzkie Studia Teologiczne 2018, t. 27, nr 2, s. 116–119; W. Wołodkiewicz, *Znaczenie dzieła Gaiusa i jego systematyki dla dydaktyki prawa rzymskiego*, w: *Semper fidelis. Prace dedykowane pamięci profesora Janusza Sondla, legendzie krakowskiego fakultetu prawniczego*, red. D. Malec, Ł. Marzec, T. Palmirski, Kraków 2017, s. 485–493.

⁶ Zob. *Institutiones Iustiniani. Instytucje Justyniańskie. Tekst i przekład*, red. T. Palmirski, wstęp J. Reszczyński, Kraków 2018, s. 40–44. Porównanie obu wersji u W. Wołodkiewicza, *Rzymskie korzenie...*, s. 65–67.

⁷ Na temat tworzenia się legendy Gaiusa zob. B. Czech-Jeziarska, *Teodor Dydyński i legenda Gaiusa*, Łódzkie Studia Teologiczne 2018, t. 27, nr 2, s. 21–31 (z dalszą literaturą), zob. również tamże M. Jońca, *Wprowadzenie. Gaius i jego Instytucje: Niekończąca się rozmowa*, Łódzkie Studia Teologiczne 2018, t. 27, nr 2, s. 11–13. Ostatnio J.F. Stagl, *Das didaktische System des Gaius*, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung 2014, t. 131, s. 313–348 (z dalszą literaturą).

⁸ Podstawowa monografia to T. Honoré, *Gaius*, Oxford 1962; zob. też W. Litewski, *Jurysprudencja rzymska*, Kraków 2000, s. 140–145 oraz wprowadzenie W. Rozwadowskiego w jego *Gai Institutiones...*, s. XI–XVII. W 2016 r. odbyła się na KUL-u ogólnopolska konferencja pod hasłem: Gaius noster. Polskie studia nad „Instytucjami” Gaiusa w latach 1816–2016, zob. sprawozdanie I. Leraczyk w Studiach Prawniczych KUL (2017, nr 1, s. 291–295). Teksty referatów (ze wskazaniem na nowszą literaturę)

która przetrwała 16 wieków od czasów klasycznych do pandektystyki w wieku XVIII, oraz zastanowić się nad możliwością opracowania pełnej systematyki instytucjonalnej rzymskiego prawa prywatnego⁹. Temu celowi ma posłużyć m.in. niniejszy przyczynek¹⁰.

II

Wykład systematyzacji prawa rozpoczyna Gaius w swoich Instytucjach od zdania 1.8: *Omne autem ius, quo utimur, vel ad personas pertinet vel ad res vel ad actiones* („Wszelkie zaś prawo, którym się posługujemy, dotyczy albo osób, albo rzeczy, albo postępowań (i) powództw¹¹ [powództw i skarg]¹²). Tekst ten został powtórzony w Inst. 1.2.12 z dodatkiem: *nam parum est ius nosse, si personae, quarum causa statutum est, ignorentur*. („Na nic bowiem zda się znajomość prawa, jeśli nie zna się osób, dla których zostało ustanowione¹³).

Po pierwsze, zainteresowanie wzbudza określenie: **omne ius** – „wszelkie prawo”, przede wszystkim dlatego, że prawnicy rzymscy nie znali jednego, uniwersalnego pojęcia prawa, a posługiwali się różnymi jego określeniami i znaczeniami. Już sam Gaius zaczyna swoje Instytucje od stwierdzenia (1.1): *Omnes populi, qui legibus et moribus reguntur, partim suo proprio, partim communi omnium hominum iure utuntur*. Wymienia następnie *ius civile* jako ‘*ius proprium civitatis*’ oraz *ius gentium*, pochodzące z ‘*naturalis ratio*’ (zob. też Inst. 2.1).

Jak ma się do tego *omne ius* z G. 1.8, nie wiadomo. Sytuacji nie wyjaśniają także późniejsze pojęcia i definicje, np. u Paulusa – D. 1.1.11: *Ius pluribus modis dicitur* („Termin prawo ma wiele znaczeń”). W pierwszym znaczeniu prawem jurysta

zostały opublikowane w Łódzkich Studiach Teologicznych (2018, t. 27, nr 2). Ponadto M. Kuryłowicz, *Gaius i jego Instytucje w polskich badaniach romanistycznych*, w: *Verus amicus rara avis est. Studia poświęcone pamięci Wojciecha Organiściaka*, red. A. Lityński i in., Katowice 2020, s. 423–433.

⁹ Zob. na ten temat M. Kuryłowicz, R. Świrgoń-Skok, *Systematyka polskich podręczników prawa rzymskiego*, w: *Ad laudem magistri nostri. Mistrzowie. Dzieła polskiej romanistyki*, red. E. Gajda, Toruń 2018, s. 129–154.

¹⁰ Szerzej na ten temat ostatnio Stagl z rozróżnieniem systematyki dydaktycznej oraz instytucjonalnej: J.F. Stagl, *Das didaktische System...*, s. 313–348; tenże, *The Institutional Scheme of Roman Law*, w: *The Oxford Classical Dictionary*, wyd. 4, Oxford 2016 (obydwa z dalszą literaturą). Zob. też G. Falcone, *Studi sui Commentarii ‘Istituzionali’ di Gaio. I. Formazione e natura del testo*, Roma 2022.

¹¹ Tak C. Kunderewicz i J. Rezler w przekładzie Instytucji Gaiusa: Gaius, *Instytucje*, Warszawa 1982, s. 31.

¹² Tak w przekładzie W. Rozwadowskiego, *Gai Institutiones...*, s. 2. Cytowane poniżej fragmenty Instytucji Gaiusa pochodzą z wydania W. Rozwadowskiego z możliwymi korektami autorskimi.

¹³ *Institutiones Iustyniani. Instytucje Justyniańskie...*, s. 71.

nazwał w III w. n.e. wszystko to, co jest zawsze *aequum ac bonum*. Określenie to nie jest jednak jego oryginalnym pomysłem, bowiem autorstwo przypisuje się Celsusowi (Publius Juventius Celsus), prawnikowi z pierwszej połowy II w. n.e. (u Ulpiana D.1.1 pr.). A trzeba dodać, że w swych pismach juryści klasycyści dość często odwołują się do *bonum et aequum* jako do motywu rozstrzygnięć prawnych¹⁴. Według Ulpiana wyjaśnianie tego, co dobre i słuszne, należało do głównych zadań jurystów rzymskich, uznawanych za kapłanów sprawiedliwości (D. 1.1.1.1)¹⁵. Chodzi tu jednak bardziej o społeczne funkcje prawa i jego związek z ideą sprawiedliwości. Nie jest to pojęcie prawa jako *omne ius quo utimur* w rozumieniu Gaiusa. W G. 1.2 wylicza Gaius źródła obowiązującego prawa, w gruncie rzeczy prawa stanowionego i przedmiotowego: *Constant autem iura populi Romani ex legibus, plebiscitis, senatus consultis, constitutionibus principum, edictis eorum, qui ius edicendi habent, responsis prudentium* („Składają się zaś prawa ludu rzymskiego z ustaw, uchwał zgromadzeń plebejskich, uchwał senatu, konstytucji cesarzy, edyktów tych (urzędników), którzy mają prawo ogłaszania edyktów, (oraz) odpowiedzi znawców prawa”). Nie ma tu jednak prawa cywilnego ani *ius gentium*, o których była mowa na początku (G. 1.1), nie ma też prawa jako *bonum et aequum*. Przytoczony tekst wskazuje na źródła prawa obowiązującego, nie naświetlając dokładnie ani podstawy wyróżnienia tych norm, ani ich treści. I tym razem nie chodzi o *omne ius quo utimur* w rozumieniu G. 1.8. Nie odniósł się Gaius również do określeń prawa publicznego i prywatnego, chociaż w jego czasach pojęcia te były niewątpliwie jurystom znane. Poza późniejszym Ulpianem, który przekazał stosowną definicję tego rozróżnienia (D. 1.1.1.2), inni juryści okresu klasycznego nie interesowali się jednak wyszczególnieniem prawa publicznego z warstw prawa rzymskiego, zajmowali się prawem prywatnym, utożsamiając niekiedy *ius* wprost z *ius privatum*¹⁶, które było najczęściej w praktyce stosowane (*omne ius quo utimur*). Tak też prawdopodobnie przez *omne ius* rozumiał Gaius prawo prywatne i nim tylko się zajmował¹⁷.

¹⁴ M. Kuryłowicz, *Aequitas i iustitia w rzymskiej praktyce prawnej*, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio G* 2019, t. 66, nr 1, s. 173–188.

¹⁵ Tenże, *Sacerdotes iustitiae*, w: *Ecclesia et Status. Księga jubileuszowa z okazji 40-lecia pracy naukowej profesora Józefa Krukowskiego*, red. A. Dębiński, K. Orzeszyna, M. Sitarz, Lublin 2004, s. 699–713.

¹⁶ M. Kaser, „*Ius publicum*” – „*ius privatum*”, *Studia et Documenta Historiae et Iuris* 1951, t. 17, s. 273, 279.

¹⁷ K. Kolańczyk, *Prawo rzymskie*, wyd. 5 zm., Warszawa 1997, s. 29; M. Kuryłowicz, *Prawo rzymskie. Historia – tradycja – współczesność*, Lublin 2003, s. 39.

III

W tym zakresie sformułował Gaius wspomniany już systematyczny podział prawa: *Omne autem ius, quo utimur, vel ad personas pertinet vel ad res vel ad actiones* („Wszelkie prawo, którym się posługujemy, dotyczy albo osób, albo rzeczy, albo powództw (skarg)”). Ten trójpodział nie zgadza się z całością Instytucji (Gaiusa oraz Justyniana), podzielonych na cztery komentarze (księgi)¹⁸. Być może było to rezultatem przyjętego przez Gaiusa porządku wykładów prowadzonych w cyklu czterech semestrów¹⁹. Księga I zawiera *personae*, czyli prawo dotyczące osób, księgi II i III prawo dotyczące rzeczy, zaś księga czwarta to prawo prywatnych postępowań procesowych. Komentarze (księgi) mają podobną wielkość. Z dydaktycznego punktu widzenia system Gaiusa odznacza się jednak „zwichniętymi proporcjami”, ponieważ „prawo dotyczące osób” jest stosunkowo szczupłe, zaś prawo dotyczące rzeczy „przygniata studenta swą treścią”²⁰.

Przed merytorycznymi księgami znajduje się krótkie wprowadzenie (G. 1.1–1.7; Inst. 1.2 pr.–11). Są to „zagadnienia wstępne”²¹, zawierające objaśnienia źródeł prawa rzymskiego. Jako osobny i pierwszy komentarz występuje *ius quod ad personas pertinet*. W przyjętym podręcznikowym rozumieniu oznacza on prawo osobowe²², ale dokładniej ten dział obejmował znacznie szersze „prawo dotyczące osób”, z prawem osobowym i częściowo prawem rodzinnym (osobowym, bez majątkowego) w dzisiejszym rozumieniu²³. Rozdzielenie prawa osobowego oraz prawa rodzinnego nie wywodzi się zatem wprost z prawa rzymskiego²⁴. Nie przejęła też takiego działu pandektystyka, w której prawo osobowe weszło do części ogólnej, a rodzinne zajęło

¹⁸ Gaius, *Instytucje*, przeł. i wstępem opatrzył C. Kunderowicz, oprac. J. Rezler, s. 14–15. Tak samo W. Rozwadowski, *Gai Institutiones...*, s. XIV: „Podzielone zostały na cztery księgi zwane komentarzami”. Na temat podziału według *divisio* i *partitio* zob. D. Nörr, *Divisio und Partitio. Bemerkungen zur römischen Rechtsquellenlehre und zur antiken Wissenschaftstheorie*, Berlin 1972, passim; ostatnio także Stagl; por. przyp. 10 niniejszego studium.

¹⁹ Gaius, *Instytucje*, s. 14–15; W. Rozwadowski, *Gai Institutiones...*, s. XII.

²⁰ K. Kolańczyk, *Prawo rzymskie*, s. 30.

²¹ Tamże, s. 30–31.

²² M. Kuryłowicz, *Prawo osobowe*, w: *Czterdzieści lat kodeksu cywilnego. Materiały z Ogólnopolskiego Zjazdu Cywilistów w Rzeszowie (8–10 października 2004 r.)*, red. M. Sawczuk, Kraków 2006, s. 339–350 (obecnie także w: M. Kuryłowicz, *Prawo rzymskie. Artykuły wybrane w 50-lecie doktoratu*, Lublin 2023, s. 191–202).

²³ Dlatego w niektórych podręcznikach niemieckich i włoskich prawa rzymskiego występuje jeden rozdział pod tytułem: Prawo osobowe i rodzinne – por. np. M. Kaser, *Das römische Privatrecht*, t. 1–2, München 1971–1975 (Personen- und Familienrecht); G. Pugliese, *Istituzioni di diritto romano*, Torino 1990 (Persone e famiglia).

²⁴ Por. K. Kolańczyk, *Prawo rzymskie*, s. 178; H. Kupiszewski, *Prawo rzymskie a współczesność*, wyd. 2, Warszawa 2013, s. 80–81.

odrębne miejsce²⁵. Wyodrębnianie w podręcznikach rzymskiego prawa prywatnego rozdziału o prawie osobowym jest więc zabiegiem bardziej dydaktycznym²⁶.

IV

Główny podział (*summa divisio*) w systematyce dotyczącej osób opiera się na kryterium wolności²⁷. G. 1.9: *Et quidem summa diuisio de iure personarum haec est, quod omnes homines aut liberi sunt aut serui* („Najważniejszy podział w ramach prawa dotyczącego osób jest ten, że wszyscy ludzie są albo wolni, albo są niewolnikami”). Tak też w justyniańskich Instytucjach (1.3 pr.) z dodaniem wyjaśnień, co to jest wolność (*libertas* – 1.3.1) oraz co oznacza niewola (*servitus* – 1.3.2). Dalsze klasyfikacje to wolnourodzeni i wyzwolenicy oraz podział wolnych według obywatelstwa (obywatele rzymscy, Latyni i peregryni). Szczegółowo wymienia Gaius (G. 1.12–47) w sumie siedem kategorii osób: wolni (*liberi*) i niewolni (*serui*), wolnourodzeni (*ingenui*) i wyzwoleni (*libertini*), obywatele rzymscy (*cives Romani*), Latynowie (*Latini*) oraz ci, którzy zostali podbici (*dediticii*). Mieścili się tu m.in. niewolnicy ukarani lub napiętnowani (G. 1.13), a także *peregrini dediticii*, tj. cudzoziemcy podbici przez Rzymian (G. 1.14)²⁸.

Potem następuje nowy podział, zaznaczony jako *alia divisio* w prawie dotyczącym osób. G. 48–50: *Sequitur de iure personarum alia divisio. Nam quaedam personae sui iuris sunt, quaedam alieno iuri sunt subiectae. 49. Sed rursus earum personarum, quae alieno iuri subiectae sunt, aliae in potestate, aliae in manu, aliae in mancipio sunt. 50. Videamus nunc de iis, quae alieno iuri subiectae sint: Nam si cognoverimus, quae istae personae sint, simul intellegemus, quae sui iuris sint* („48. Przechodzimy do innego podziału w ramach prawa dotyczącego osób, bowiem jedne osoby są *sui iuris*, inne poddane są prawu cudzemu. 49. Znowu spośród tych osób,

²⁵ Dodać jednak trzeba, że Landrecht pruski (1794 r.), francuski kodeks cywilny (Kodeks Napoleona – 1804 r.) oraz kodeks cywilny austriacki (ABGB – 1811 r.) zachowały w zasadzie naturalistyczną systematykę Instytucji z prawem dotyczącym osób (prawem osobowym). Inaczej potoczyły się przemiany w prawie niemieckim – szerzej na ten temat zob. M. Kuryłowicz, *Prawo osobowe*, s. 345–350.

²⁶ K. Kolańczyk (*Prawo rzymskie*, s. 178) odwołuje się tu do obowiązującego programu studiów. Por. też H. Kupiszewski, *Prawo rzymskie a współczesność*, s. 80–81.

²⁷ W. Dajczak, T. Giaro, F. Longchamps de Brier, *Prawo rzymskie...*, s. 196–198.

²⁸ Podobnie w Instytucjach justyniańskich. Zob. schemat w: W. Wołodkiewicz, M. Zabłocka, *Prawo rzymskie. Instytucje*, wyd. 7, Warszawa 2023, s. 31, który obrazuje, jak wyglądały ulice Rzymu i innych miast pod względem pozycji prawnej mieszkańców i przechodniów. Por. też J. Carcopino, *Życie codzienne w Rzymie*, Warszawa 1966, s. 63–64.

które podlegają prawu cudzemu, jedne są pod władzą (*potestas*), inne pod *manus*, inne są osobami *in mancipio*. 50. Przyjrzyjmy się teraz tym osobom, które podlegają prawu cudzemu, bo jeśli dowiemy się, kim są te osoby, jednocześnie zrozumiemy, kim są osoby *sui iuris*²⁹).

Kryterium tego podziału jest podległość władzy. W pierwszym rzędzie są to niewolnicy, podlegli władzy właścicieli (*potestas dominica*)²⁹, następnie osoby podległe władzy ojcowskiej (*patria potestas*) oraz władzy (*manus*) męża nad żonami (G. 1.108–110), a także osoby *in mancipio*, podlegające prywatnej władzy wskutek sprzedania ich w *mancipium* (G. 1.116–120)³⁰. Łącznie *ius quod ad peronas pertinet* obejmowało jedenaście kategorii osób. W literaturze wymienia się jeszcze różne grupy tzw. półwolnych (*addictus* – dłużnik oddany pod władzę wierzyciela do czasu odpracowania należnej kwoty; *redemptus ab hostibus* – człowiek wykupiony z niewoli, pozostający pod władzą do czasu zwrócenia kwoty wykupu; *liber homo bona fide serviens* – człowiek wolny, który służył w dobrej wierze jako niewolnik)³¹. Zaiste, mozaika rzymskiej ludności była prawnie mocno złożona.

V

Druga *alia divisio* pojawia się w G. 1.142: *Transeamus nunc ad aliam divisionem. Nam ex his personis, quae neque in potestate neque in manu neque in mancipio sunt, quaedam vel in tutela sunt vel in curatione, quaedam neutro iure tenentur. Videamus igitur, quae in tutela, quae in curatione sint: Ita enim intellegemus ceteras personas, quae neutro iure tenentur* („Przejdźmy teraz do innego podziału. Bo wśród tych osób, które nie podlegają władzy ani *manus*, ani nie znajdują się w *mancipium*, jedne podlegają bądź opiece, bądź kurateli, inne nie podlegają żadnym ograniczeniom prawnym. Zobaczmy zatem, które osoby podlegają opiece, które kurateli, a w ten sposób zorientujemy się, które nie podlegają żadnemu prawu”).

²⁹ Zob. W. Liteski, *Słownik encyklopedyczny prawa rzymskiego*, Kraków 1998, s. 205.

³⁰ G. 1.120: W ten sposób zbywa się niewolników i osoby wolne; również zwierzęta należące do *res mancipi*, do których zalicza się woły, konie, muły i osły, podobnie grunty [...]. W. Wołodkiewicz, M. Zabłocka, *Prawo rzymskie...*, s. 84 (pkt 7: Osoby *in mancipio* i stany podobne).

³¹ W czasach poklasycznych należał tu również *colonus* – osoba wolna, ale przywiązana do ziemi, W. Wołodkiewicz, M. Zabłocka, *Prawo rzymskie...*, s. 84.

W tej grupie wymienione są osoby podlegające opiece (*tutela*): niedojrzali zstępni *sui iuris*³², kobiety (także znajdujące się pod *manus*, jak żona, córka i synowa – G. 1.148³³). Gaius wymienia szczegółowo kategorie agnatów i kognatów, także wyzwolenice i wyzwolenców oraz patronów, osoby podlegające opiece fiducjarnej (G. 1.166a), opiekunów ustanowionych dla nabycia spadku (G. 1.176) czy dla ustanowienia posagu (G. 1.178) i inne odmiany opieki (G. 1.188). Uwzględnia ponadto kuratelę, chociaż w Instytucjach Gaiusa nie poświęcono jej większej uwagi, więcej zawierają Instytucje justyniańskie (Inst. 3.23). Cała ta systematycznie przedstawiona w Instytucjach (G. 1.143–1.200; Inst. 1.13–1.26) problematyka opieki i kurateli wykracza już poza zakres niniejszego opracowania. Przyjąć trzeba tu podstawowe kategorie osób pod opieką i osób pod kuratelą, zachowując przy tym uznanie dla autora Instytucji za szczegółowość i staranność. W rezultacie można przyjąć, że Gaius wylicza 13 podstawowych kategorii osób w trzech podziałach: jedna *summa divisio* oraz dwie uboczne (*alia divisio*).

Wykład o władzy rodzinnej (*patria potestas*; *manus*) traktowany jest niekiedy w literaturze jako część prawa rodzinnego, rozpoczynającego się od zdania: *Item in potestae nostra sunt liberii nostri, quos iustis nuptiis procreavimus* („Podobnie pod naszą władzą znajdują się dzieci nasze, które spłodziliśmy w prawym małżeństwie”). Istotnie, od tego miejsca rozpoczyna się wykład Gaiusa o zawarciu małżeństwa oraz sytuacji dzieci zrodzonych w różnych związkach obywatelskich i nieobywatelskich. Potem (G. 1.97–98) następuje wykład o adopcji, ponieważ pod władzą ojcowską mogły być również dzieci adoptowane (i arogowane)³⁴. Następnie sposoby wejścia kobiet pod *manus* (G. 1.108–110) oraz możliwości i sposoby wyjścia spod różnych rodzajów władzy, wreszcie wspomniana już osobno opieka i kuratela. Wykład Gaiusa odnosi się jednak do osób (*personae*) i nie ma żadnych podstaw do przypuszczeń i twierdzeń, iż wyodrębnił on prawo rodzinne, zwłaszcza że nie odnosił się do majątkowego prawa rodzinnego. Tak samo w Instytucjach justyniańskich. Jak bowiem trafnie zauważają W. Wołodkiewicz i M. Zabłocka: „prawnicy rzymscy starali się określić, jakie uprawnienia i obowiązki ma każda osoba w zależności od jej sytuacji

³² Szczegóły w G.1.144–147. Przez niedojrzałych rozumiano również dzieci poniżej 7 roku życia, zob. M. Kuryłowicz, *Dziecko niedojrzałe. Przyczynek do polskiego przekładu Digestów justyniańskich*, w: *Noctes Iurisprudentiae. Scritti in onore di Jan Zabłocki*, red. P. Niczypork, A. Tarwacka, Białystok 2015, s. 135–142.

³³ G. 1.148: *Uxori, quae in manu est, proinde ac filiae, item nuru, quae in filii manu est, proinde ac nepti tutor dari potest*. Chodzi tu o testamentowe ustanowienie opiekuna.

³⁴ M. Kuryłowicz, *Geneza i forma rzymskiej adopcji*, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio G* 1975, t. 22, s. 143–161; tenże, *Rozwój historyczny rzymskiej adopcji*, *Studia Iuridica Lublinensia* 2011, t. 16, s. 35–53.

w społeczeństwie, państwie i rodzinie”³⁵. Wyróżnienie i oddzielenie prawa rodzinnego od prawa osobowego nastąpiło dopiero w systematyce pandektowej, gdzie prawo rodzinne (prawo familijne)³⁶ umieszczane było zwykle po części ogólnej.

W części określanej we współczesnych podręcznikach prawa rzymskiego jako prawo osobowe znajdują się również z reguły zagadnienia związane z czynnościami prawnymi. Tak jest np. u K. Kolańczyka (§ 86 w części: zdolność do czynności prawnych), chociaż w podręczniku Wołodkiewicza i Zabłockiej „zdarzenia prawne” zostały ułożone w rozdziale II, przed źródłami prawa i prawem dotyczącym osób. W Instytucjach Gaiusa oraz Justyniana zdarzenia czy czynności prawne, wywołane oświadczeniem woli osoby, nie zostały w ogóle wyodrębnione. Kwestie tego rodzaju pojawiały się w źródłach w różnych miejscach i kontekstach, przy konkretnych zdarzeniach prawnych³⁷. Ich wyodrębnienie w osobny dział nastąpiło w części ogólnej według prawa pandektowego i dlatego czynności prawne mieszczą się do dzisiaj w części ogólnej prawa cywilnego, nieznanego prawu rzymskiemu. Umieszczenie ich w podręcznikach prawa rzymskiego jest więc wyrazem propedeutycznej roli prawa rzymskiego wobec cywilistyki i służy celom dydaktycznym. Logicznie znalazły się w prawie osobowym jako element układu: zdolność prawna osoby – zdolność do czynności prawnych – czynności prawne. Jednocześnie zanikła prawie całkowicie odrębność „prawa osobowego”, chociaż dział dotyczący osób pozostaje niezmiennym składnikiem każdej części ogólnej³⁸.

VI

W dwu następnych komentarzach (księgi II i III) pod hasłem prawa odnoszącego się do rzeczy (*ius quod ad res pertinet*) znajdują się trzy merytoryczne działy. Pierwszy to prawo rzeczowe – G. 2.1: *Superiore commentario de iure personarum exposuimus; modo uideamus de rebus: quae uel in nostro patrimonio sunt uel extra nostrum patrimonium habentur* („W poprzednim komentarzu wyłożyliśmy prawo dotyczące osób. Teraz zajmijmy się rzeczami, które bądź są w naszym majątku, bądź znajdują się poza naszym majątkiem”). Tu także różne sposoby pierwotnego naby-

³⁵ W. Wołodkiewicz, M. Zabłocka, *Prawo rzymskie...*, s. 69.

³⁶ Takiej nazwy użył W. Okęcki, *Prawo familijne u Rzymian. Część pierwsza. Prawo małżeńskie*, Warszawa 1866. Obecnie dominuje „Prawo rodzinne”.

³⁷ O czynnościach prawnych w rzymskim prawie prywatnym zob. W. Litewski, *Podstawowe wartości...*, s. 65–75.

³⁸ M. Kuryłowicz, *Prawo osobowe*, s. 191–192, 200.

cia własności na pojedynczych rzeczach. Od fragmentu G. 2.97 następuje przejście do sposobów nabywania rzeczy w drodze sukcesji uniwersalnej: *Hactenus tantisper admonuisse sufficit, quemadmodum singulae res nobis adquirentur [...] uideamus itaque nunc, quibus modis per uniuersitatem res nobis adquirentur* („Tyle na razie wystarczy, ile powiedzieliśmy, w jaki sposób są nabywane dla nas rzeczy pojedyncze. [...] Przyjrzyjmy się teraz, jakimi sposobami nabywa się rzeczy pod tytułem ogólnym”³⁹). Następne są zobowiązania – G. 3.88: *Nunc transeamus ad obligationes* („Teraz przejdźmy do zobowiązań”). W tym dziale ogranicza się Gaius do dwu rodzajów: zobowiązania *ex contractu* i *ex delicto*. Prawo spadkowe i zobowiązania nie zostały więc ujęte w osobne działy prawa, lecz pozostały w ramach ogólnego *ius quod ad res pertinet*, aczkolwiek bez rozróżnienia stosunków prawnorzeczowych i obligacyjnych. W ogólności można powiedzieć, że chodzi tu o „prawa majątkowe”, ujęte w dwie księgi: drugą i trzecią. Przez *res* należy rozumieć zatem szeroko składniki majątkowe i pod tym określeniem mieści się we wskazanej systematyce prawo rzeczowe, wyznaczające rodzaje i treść władztwa osoby nad rzeczami, prawo spadkowe, określające losy majątku pozostałego po osobie zmarłej (jako jedna *res incorporalis*) oraz prawo zobowiązań, regulujące obrót prawnomajątkowy⁴⁰.

Współczesne określenia poszczególnych działów prawa są w odniesieniu do Instytucji nieco na wyrost. Tak np. „prawo rzeczowe” u Gaiusa obejmuje wybrane rodzaje rzeczy, luźne uwagi o użytkowaniu, mancytację i *in iure cessio* oraz pierwotne sposoby nabycia własności. Do tego ograniczenia w nabywaniu własności przez osoby podległe władzy (2.1–96), ale nie jest to pełne prawo rzeczowe. Dalszą część księgi drugiej oraz prawie połowę księgi trzeciej (3.1–87) wypełnia prawo spadkowe, a następne fragmenty to prawo zobowiązań (3.88–225). Na „prawo rzeczowe” przypadło więc 96 fragmentów, na spadki 180, a na zobowiązania 138. Potwierdza się przewaga zagadnień spadkowych⁴¹, widoczne są też klasyfikacje częściowe (dziedziczenie *ex testamento* – *ab intestato*; zobowiązania *ex contractu* – *ex delicto*) przy braku systematyki całościowej⁴².

Gdy chodzi o prawo rzeczowe, to trzeba zauważyć również tytuł D. 1.8 w Digestach: *De divisione rerum et qualitate*. Zawiera on różne fragmenty o podziałach

³⁹ Tak W. Rozwadowski, *Gai Institutiones...*, s. 57 oraz w Instytucjach justyniańskich – Inst. 1.2.6, s. 163. C. Kunderewicz (Gaius, *Instytucje*, s. 157) przetłumaczył: „w masie”.

⁴⁰ Trzecia księga jest kontynuacją drugiej o dziedziczeniu (beztestamentowym – do 3.87), bez osobnego wprowadzenia.

⁴¹ Podobnie w Instytucjach Justyniana, gdzie prawo spadkowe zajmuje 1/3 całości. W znacznie obszerniejszych Digestach justyniańskich jest to 1/4. K. Kolańczyk, *Prawo rzymskie*, s. 463.

⁴² Na temat systemów cząstkowych zob. W. Dajczak, T. Giaro, F. Longchamps de Bériet, *Prawo rzymskie...*, s. 47.

rzeczy (w sumie 11), m.in. z Instytucji Gaiusa. Byłoby interesujące zestawić odnośne treści Instytucji Gaiusa z Instytucjami Justyniana oraz tytułem D. 1.8 z Digestów, żeby porównać, co wnoszą do podziałów rzeczy i zastanowić się, dlaczego kompilatorzy wstawili ten tytuł o rodzajach rzeczy do pierwszej księgi między D. 1.7: *De adoptionibus et emancipationibus...* oraz D. 1.9: *De senatoribus*. To jednak już osobny wątek (patrz też niżej część VIII).

Od fragmentu G. 2.99 rozpoczyna się w Instytucjach prawo spadkowe w dzisiejszym rozumieniu. W ujęciu Gaiusa chodzi o nabycie spadku w całości jako jednej uniwersalnej rzeczy⁴³. Z punktu widzenia systematyki prawa prywatnego należałoby jednak prawo spadkowe lokować w pobliżu prawa rodzinnego ze względu na związki spadkobrania z rodziną (prawem rodzinnym), zwłaszcza ze strukturami agnacyjnymi, najwyraźniej widocznymi już w dziedziczeniu beztestamentowym według ustawy XII tablic (451–450 r. p.n.e.). Jak stwierdza F. Longchamps de Bériér, trudno zrozumieć rzymskie prawo spadkowe bez znajomości prawa rodzinnego⁴⁴. Tak jednak się nie stało. Miejsce prawa spadkowego wyznaczyła tym razem systematyka według Instytucji z wyodrębnieniem działu prawa, które „*ad res pertinet*”. Przez *res* rozumiano szeroko składniki majątkowe i pod tym określeniem mieści się m.in. spadek jako majątek (w całości jako jedna *res incorporalis*) pozostały po osobie zmarłej i przechodzący na następcę w drodze sukcesji uniwersalnej. W ten sposób prawo spadkowe zostało określone i umiejscowione jako majątkowy dział prawa wraz z prawem rzeczowym i zobowiązaniami⁴⁵.

Do całościowego zmodernizowania i systematycznego umiejscowienia prawa spadkowego w *Corpus Iuris Civilis* w rozwoju rzymskiego prawa prywatnego nie doszło⁴⁶, choć liczne kwestie spadkowe były rozważane w kazusach zaczerpniętych z praktyki. Ostatecznie wyodrębnili prawo spadkowe w osobny dział prawa cywilnego niemieccy pandektyści. Zostało ono umieszczone na końcu jako „logiczne

⁴³ Zob. G. 2.14; Inst. 2.9.6. R. Świrgoń-Skok, *Prawo spadkowe w systematyce Instytucji Gaiusa*, Łódzkie Studia Teologiczne 2018, t. 27, nr 2, s. 125–134.

⁴⁴ Zob. W. Dajczak, T. Giaro, F. Longchamps de Bériér, *Prawo rzymskie...*, s. 244–245. Wcześniej podkreślał to S. Piętaś, *Prawo spadkowe rzymskie*, t. 1, Lwów 1888, s. 11.

⁴⁵ Szerzej na ten temat M. Kuryłowicz, *Prawo spadkowe w systematyce rzymskiego prawa prywatnego*, w: *Rozprawy z prawa prywatnego oraz notarialnego. Księga pamiątkowa dedykowana profesorowi Maksymilianowi Pazdanowi*, red. A. Oleszko, A. Dańko-Roesler, R. Pastuszko, Warszawa 2014, s. 170–180.

⁴⁶ K. Kolańczyk (*Prawo rzymskie*, s. 466) zauważa, że w konsekwencji rozproszone i nieprzejrzyste rzymskie prawo spadkowe nie wywarło większego wpływu na rozwój późniejszego prawa spadkowego, ale przytacza też opinie J. Piątkowskiego, iż „niewiele instytucji obecnego prawa polskiego [spadkowego] nie było znanych w prawie rzymskim” (tamże, przyp. 12).

zamknięcie systemu prawa prywatnego⁴⁷. Ten model przejął polski kodeks cywilny z 1964 r. Jednolitości w systematyce podręczników prawa rzymskiego nie ma⁴⁸.

Następne fragmenty księgi III: 3.88–3.225 to zobowiązania kontraktowe i deliktowe. Gaius przechodzi do tej części właściwie z marszu, bez przygotowania czytelnika, chociaż jest to znacząca część księgi trzeciej. W Instytucjach Justyniana *obligationes* zostały jeszcze bardziej poszerzone⁴⁹. Być może Gaius uznał, że w skromnym skrypcie podstawowe wiadomości o zobowiązaniach z kontraktów i deliktów (w tym umorzenie zobowiązań 3.168–181) wystarczą, w całości bowiem materia stosunków obligacyjnych mogła być dla słuchaczy zbyt obszerna i zbyt skomplikowana. Ograniczył się więc do głównego podziału. Potwierdzałoby się w ten sposób przypuszczenie, iż dzieło Gaiusa miało z założenia charakter prostego podręcznika, wprowadzającego w podstawowe zagadnienia prawa prywatnego⁵⁰.

VII

Prawo procesu cywilnego (*ius quod ad actiones pertinet*) umieszczone było zgodnie z systematyką Instytucji na końcu wykładu. Występuje tu zbieżność z układem pandektowym, ale jest to zbieżność pozorna, gdyż pandektyści odłączyli prawo procesowe w ogóle z systemu prawa materialnego i umieścili je na końcu jako prawo formalne. Niekiedy jednak prawo procesu cywilnego lokowane jest w podręcznikach prawa rzymskiego na początku, dla ukazania charakterystycznego procesowego podejścia rzymskich jurystów do prawa. Chodziło przede wszystkim o rolę pretorów, którzy w rozwoju prawa prywatnego swobodnie dysponowali środkami ochrony procesowej i pozaprosesowej dla stosowania, uzupełnienia i poprawienia prawa cywilnego⁵¹. Przy braku generalnej ochrony procesowej zależała ona zatem

⁴⁷ K. Sójka-Zielińska, *Historia prawa*, Warszawa 2022, s. 310. Jednakże austriacki kodeks cywilny (ABGB) traktował nadal nabycie spadku jako element prawa rzeczowego, odnoszący się do nabywania własności *per universitatem*. Podobnie Kodeks Napoleona, w którym tematyka dotycząca spadkobrania została umieszczona w księdze trzeciej o nazwie: O różnych sposobach nabywania własności. Zob. R. Świrgoń-Skok, *Prawo spadkowe...*, s. 132.

⁴⁸ M. Kuryłowicz, R. Świrgoń, *Systematyka polskich podręczników*, s. 138–140; K. Sójka-Zielińska, *Historia prawa*, s. 310.

⁴⁹ K. Kolańczyk, *Prawo rzymskie*, s. 338.

⁵⁰ O systematyce źródeł zobowiązań u Gaiusa: W. Dajczak, T. Giaro, F. Longchamps de Bérier, *Prawo rzymskie...*, s. 465.

⁵¹ Papinianus D. 1.1.7.1; K. Kolańczyk, *Prawo rzymskie*, s. 104. O roli prawa procesowego w państwie i prawie rzymskim por. m.in. A. Bürge, *Römisches Privatrecht: Rechtsdenken und gesellschaftliche*

od uznania pretorów i w efekcie system prawny rozwijał się w dużej mierze poprzez rozwój środków tej ochrony. „W tym stanie rzeczy – pisze K. Kolańczyk⁵² – obywatela rzymskiego interesowało przede wszystkim pytanie praktyczne, czy w swojej konkretnej sytuacji życiowej uzyska u pretora ochronę i o jaki środek tej ochrony ma się ubiegać?”. W konsekwencji dominowało „myślenie skargowe”. W tym ujęciu wykład prawa procesowego jako „ochrona stosunków prawnych” znalazł się w rezultacie – niezgodnie z Instytucjami – przed pozostałymi działami prawa prywatnego⁵³. Niekiedy podaje się nawet w wątpliwość, czy prawo procesu cywilnego było odrębnym działem prawa, chociaż w systematyce Instytucji *actiones* są wyraźnie wyodrębnione w osobnej księdze. Z drugiej strony zwraca się też uwagę, że prawo rzymskiego procesu cywilnego mieści się w ogólnym pojęciu „prawo rzymskie” jako dział o charakterze publicznoprawnym, zawierającym również elementy prywatnoprawne. Jednolitości poglądów w tym zakresie nie osiągnięto⁵⁴. W dziele współautorstwa W. Dajczaka, T. Giary i F. Longchamps de Bériera wykład prawa procesowego i środków ochrony pozaprocesowej przedstawiono w rozdziale drugim, łącznie z czynnościami prawnymi, przed pozostałymi działami. Takie umiejscowienie nie oddaje jednak wskazanej szczególnej roli perspektywy procesowej w prawie rzymskim i dynamiki procesowej rzymskiego prawa prywatnego⁵⁵. Na końcu podręcznika ulokowane zostało prawo procesowe u W. Litewskiego, wzorem pandektowym⁵⁶, a także – ale według Instytucji – przez W. Wołodkiewicza i M. Zabłocką. Ci ostatni autorzy podkreślają, iż wyodrębnienie ochrony praw prywatnych w systematyce Instytucji Gaiusa w trzeci dział (po *personae* i *res*) stanowiło wyjątek, ponieważ – jak już wskazano – juryści rzymscy w większości nawiązywali do edyktu pretorskiego i umieszczali prawo procesowe na początku swojego wykładu. Gaius mógł być pierwszym prawnikiem rzymskim, który oddzielił prawo mate-

Verankerung, Darmstadt 1999 (moja recenzja w *Czasopiśmie Prawno-Historycznym* 2000, t. 52, z. 1–2, s. 361–365).

⁵² K. Kolańczyk, *Prawo rzymskie*, s. 104; tenże, *Über den Bildungswert der römischen Zivilprozesslehre für den sozialistischen Juristen*, w: *Einzelne Probleme der Rechtsgeschichte und des römischen Rechts*, Szeged 1970, s. 279–299; tamże (s. 288–289) katalog tematów z zakresu procesu cywilnego wymagających opracowania.

⁵³ F. Zoll, *Rzymskie prawo prywatne (Pandekta)*, t. 2, wyd. 4 popr., Warszawa–Kraków 1920, rozdz. II. *O stosunkach prawnych*, rozdz. III. *O obronie stosunków prawnych*; R. Taubenschlag, *Rzymskie prawo prywatne*, Warszawa 1955 (1969), s. 3–4.

⁵⁴ Szerzej na ten temat B. Czech-Jeziarska, *Miejsce procesu cywilnego w systematyce prawa rzymskiego*, *Zeszyty Naukowe KUL* 2017, t. 60, nr 3, s. 427–448.

⁵⁵ Zob. M. Kuryłowicz [rec.], W. Dajczak, T. Giara, F. Longchamps de Bériera, *Prawo rzymskie. U podstaw prawa prywatnego*, Warszawa 2009, Państwo i Prawo 2011, z. 9, s. 106.

⁵⁶ W. Litewski, *Rzymskie prawo prywatne*, Warszawa 1990, s. 11 – śladem podręczników niemieckich; zob. również P. Święcicka, *Rzymskie prawo prywatne. Repetytorium*, Warszawa 2011, s. 383.

rialne od prawa procesowego (jako formalnego). Jego schemat systematyzacyjny, powtórzony przez Instytucje justyniańskie, mógł też wpłynąć istotnie na późniejszą systematykę prawa prywatnego⁵⁷. Zdecydowało ostatecznie prawo pandektowe, wyłączając prawo procesowe z obrębu prawa prywatnego materialnego.

VIII

Nowa systematyka pojawiła się na przełomie XVIII i XIX w. w podręcznikach niemieckich pandektystów, czyli prawników zajmujących się dostosowaniem prawa rzymskiego (recypowanego) do ówczesnych potrzeb⁵⁸. Zmiany w stosunku do systematyki Instytucji polegały przede wszystkim na wyodrębnieniu wspomnianej już tzw. części ogólnej prawa cywilnego, obejmującej podmioty i przedmioty prawa oraz czynności prawne (dawne *personae*, ale bez elementów prawa rodzinnego). Po części ogólnej następowały: prawo rodzinne, prawo rzeczowe (już bez pojęcia i rodzajów rzeczy, przeniesionych jako przedmioty prawa do części ogólnej), zobowiązania i prawo spadkowe. Kolejność działów może się zmieniać⁵⁹. Prawo procesowe (dawne *actiones*) zostało oddzielone jako tzw. prawo formalne od wymienionych pozostałych działów prawa prywatnego, tworzących teraz tzw. prawo cywilne materialne. System pandektowy zastosował jako pierwszy niemiecki prawnik Gustav von Hugo w 1789 r., a następnie Georg Arnold Heise w podręczniku z 1807 r. Pandektyści oderwali prawo rzymskie od jego historycznych źródeł, tworząc zamknięty system prawny, nadający się do stosowania w warunkach współczesnych⁶⁰. Trzytomowy podręcznik Bernharda Windscheida *Lehrbuch des Pandektenrechts* na tych terenach niemieckich, gdzie obowiązywało prawo rzymskie, miał jednocześnie walor ustawy, komentarza i zbioru orzecznictwa⁶¹. Systematyka pandektowa została

⁵⁷ W. Wołodkiewicz, M. Zabłocka, *Prawo rzymskie...*, s. 311.

⁵⁸ Zob. E. Pólay, *Ursprung, Entwicklung und Untergang der Pandektistik*, Szeged 1981.

⁵⁹ Najbardziej ta systematyka jest widoczna w BGB, w którym wydzielono pięć ksiąg: I – część ogólna; II – prawo zobowiązań; III – prawo rzeczowe; IV – prawo rodzinne; V – prawo spadkowe. Kodeks Napoleona składa się z trzech ksiąg: I. O osobach; II. O majątkach i różnych rodzajach własności; III. O różnych sposobach nabywania własności. Można się w nim dopatrywać wpływów systematyki rzymskich Instytucji (trójpodział prawa) z udziałem postulatów prawa naturalnego, K. Sójka-Zielińska, *Historia prawa*, s. 237; też, *Wielkie kodyfikacje cywilne XIX wieku*, Warszawa 1973, s. 177–179.

⁶⁰ W. Wołodkiewicz, *Europa i prawo rzymskie. Szkice z historii europejskiej kultury prawnej*, Warszawa 2009, s. 71–72.

⁶¹ Zob. G. Jędrejek, *Prawo rzymskie a systematyka prawa prywatnego w Polsce w XIX–XX wieku*, w: *Starożytne kodyfikacje prawa*, red. A. Dębiński, Lublin 2000, s. 199–211; K. Sójka-Zielińska, *Historia prawa*, s. 286.

najwyraźniej zastosowana w niemieckim kodeksie cywilnym z 1896 r. (BGB), stała się też podstawą niektórych innych kodeksów nowożytnych, wśród nich polskiego kodeksu cywilnego. Systematyka Instytucji nie straciła jednak całkowicie swojego znaczenia nawet w konkurencji z późniejszą systematyką pandektową (np. w Kodeksie Napoleona). Przede wszystkim systematyka Instytucji dała merytoryczną podstawę do wyodrębnienia nowych działów prawa cywilnego (jak prawo spadkowe i prawo rodzinne), sygnalizowanych już właśnie w Instytucjach Gaiusa i Justyniana. Ponadto, jak już wspomniano, W. Wołodkiewicz i M. Zabłocka dopatrują się u Gaiusa pierwszej próby wyróżnienia prawa materialnego (*personae* i *res*) oraz formalnego (*actiones*). Interesujący wydaje się również układ w przytoczonej już wyżej (patrz część VI) pierwszej księdze Digestów: tytuł V (D. 1.5) to *De statu hominum* (O stanowisku prawnym ludzi), zaś VIII (D. 1.8) – *De rerum divisione et qualitate* (O podziale i właściwościach rzeczy). Wygląda to jak zapowiedź późniejszej części ogólnej „o podmiotach i przedmiotach prawa”.

Bibliografia

- Bürge A., *Römisches Privatrecht: Rechtsdenken und gesellschaftliche Verankerung*, Darmstadt 1999.
- Carcopino J., *Życie codzienne w Rzymie*, Warszawa 1966.
- Ciceros *Topica und sein Programm De iure civili in artem redigendo*, red. W. Buchwitz, M. Ehmer, Berlin 2023.
- Czech-Jeziarska B., *Miejsce procesu cywilnego w systematyce prawa rzymskiego*, Zeszyty Naukowe KUL 2017, t. 60, nr 3.
- Czech-Jeziarska B., *Teodor Dydziński i legenda Gaiusa*, Łódzkie Studia Teologiczne 2018, t. 27, nr 2.
- Dajczak W., Giaro T., Longchamps de Bérier F., *Prawo rzymskie. U podstaw prawa prywatnego*, wyd. 3, Warszawa 2018.
- Digesta Iustiniani. Digesta justyniańskie. Tekst i przekład*, t. 1–7.2, red. T. Palmirski, Kraków 2013–2017.
- Falcone J.G., *Studi sui Commentarii 'Istituzionali' di Gaio. I. Formazione e natura del testo*, Roma 2022.
- Gaius, *Instytucje*, przeł. i wstępem opatrzył C. Kunderowicz, oprac. J. Rezler, Warszawa 1982.
- Honoré T., *Gaius*, Oxford 1962.
- Institutiones Iustiniani. Instytucje Justyniańskie. Tekst i przekład*, red. T. Palmirski, wstęp J. Reszczyński, Kraków 2018.
- Jędrejek G., *Prawo rzymskie a systematyka prawa prywatnego w Polsce w XIX–XX wieku*, w: *Starożytne kodyfikacje prawa*, red. A. Dębiński, Lublin 2000.

- Jońca M., *Wprowadzenie. Gaius i jego Instytucje: Niekończąca się rozmowa*, Łódzkie Studia Teologiczne 2018, t. 27, nr 2.
- Kaser M., *Das römische Privatrecht*, t. 1–2, München 1971–1975.
- Kaser M., „*Ius publicum*” – „*Ius privatum*”, *Studia et Documenta Historiae et Iuris* 1951, t. 17.
- Kolańczyk K., *Prawo rzymskie*, wyd. 5 zm., Warszawa 1997.
- Kolańczyk K., *Über den Bildungswert der römischen Zivilprozesslehre für den sozialistischen Juristen*, w: *Einzelne Probleme der Rechtsgeschichte und des römischen Rechts*, Szeged 1970.
- Kupiszewski H., *Prawo rzymskie a współczesność*, wyd. 2, Warszawa 2013.
- Kuryłowicz M., *Aequitas i iustitia w rzymskiej praktyce prawnej*, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio G* 2019, t. 66, nr 1.
- Kuryłowicz M. [rec.], Bürge A., *Römisches Privatrecht: Rechtsdenken und gesellschaftliche Verankerung: eine Einführung*, Darmstadt 1999, *Czasopismo Prawno-Historyczne* 2000, t. 52, z. 1–2.
- Kuryłowicz M., *Dziecko niedojrzałe. Przyczynek do polskiego przekładu Digestów justyniańskich*, w: *Noctes Iurisprudentiae. Scritti in onore di Jan Zabłocki*, red. P. Niczypork, A. Tarwacka, Białystok 2015.
- Kuryłowicz M., *Gaius i jego Instytucje w polskich badaniach romanistycznych*, w: *Verus amicus rara avis est. Studia poświęcone pamięci Wojciecha Organiściaka*, red. A. Lityński i in., Katowice 2020.
- Kuryłowicz M., *Geneza i forma rzymskiej adopcji*, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio G* 1975, t. 22.
- Kuryłowicz M., *Prawo osobowe*, w: *Czterdzieści lat kodeksu cywilnego. Materiały z Ogólnopolskiego Zjazdu Cywilistów w Rzeszowie (8–10 października 2004 r.)*, red. M. Sawczuk, Kraków 2006 (obecnie także w: M. Kuryłowicz, *Prawo rzymskie. Artykuły wybrane w 50-lecie doktoratu*, Lublin 2023).
- Kuryłowicz M., *Prawo rzymskie. Artykuły wybrane w 50-lecie doktoratu*, Lublin 2023.
- Kuryłowicz M., *Prawo rzymskie. Historia – tradycja – współczesność*, Lublin 2003.
- Kuryłowicz M., *Prawo spadkowe w systematyce rzymskiego prawa prywatnego*, w: *Rozprawy z prawa prywatnego oraz notarialnego. Księga pamiątkowa dedykowana profesorowi Maksymilianowi Pazdanowi*, red. A. Oleszko, A. Dańko-Roesler, R. Pastuszko, Warszawa 2014.
- Kuryłowicz M., *Rozwój historyczny rzymskiej adopcji*, *Studia Iuridica Lublinensia* 2011, t. 16.
- Kuryłowicz M., *Sacerdotes iustitiae, w: Ecclesia et Status. Księga jubileuszowa z okazji 40-lecia pracy naukowej profesora Józefa Krukowskiego*, red. A. Dębiński, K. Orzeszyna, M. Sitarz, Lublin 2004.
- Kuryłowicz M. [rec.], W. Dajczak, T. Giaro, F. Longchamps de Bérier, *Prawo rzymskie. U podstaw prawa prywatnego*, Warszawa 2009, *Państwo i Prawo* 2011, z. 9.
- Kuryłowicz M., Świrgoń-Skok R., *Systematyka polskich podręczników prawa rzymskiego, w: Ad laudem magistri nostri. Mistrzowie. Dzieła polskiej romanistyki*, red. E. Gajda, Toruń 2018.
- Leraczyk I., *Gaius noster. Polskie studia nad „Instytucjami” Gaiusa w latach 1816–2016. Ogólnopolska Konferencja Naukowa, Lublin 17–18 października 2016 r.*, *Studia Prawnicze KUL* 2017, nr 1.
- Litewski W., *Jurisprudencja rzymska*, Kraków 2000.
- Litewski W., *Podstawowe wartości prawa rzymskiego*, Kraków 2001.

- Litewski W., *Rzymskie prawo prywatne*, Warszawa 1990.
- Litewski W., *Słownik encyklopedyczny prawa rzymskiego*, Kraków 1998.
- Nörr D., *Divisio und Partitio. Bemerkungen zur römischen Rechtsquellenlehre und zur antiken Wissenschaftstheorie*, Berlin 1972.
- Okęcki W., *Prawo rodzinne u Rzymian. Część pierwsza. Prawo małżeńskie*, Warszawa 1866.
- Piętak S., *Prawo spadkowe rzymskie*, t. 1, Lwów 1888.
- Pólay E., *Ursprung, Entwicklung und Untergang der Pandektistik*, Szeged 1981.
- Pugliese G., *Istituzioni di diritto romano*, Torino 1990.
- Rozwadowski W., *Gai Institutiones. Instytucje Gaiusa. Tekst i przekład*, Poznań 2003.
- Sitek B., *Historyczne znaczenie systematyzacji prawa według Gajusa*, *Łódzkie Studia Teologiczne* 2018, t. 27, nr 2.
- Sójka-Zielińska K., *Historia prawa*, Warszawa 2022.
- Sójka-Zielińska K., *Wielkie kodyfikacje cywilne XIX wieku*, Warszawa 1973.
- Stagl J.F., *Das didaktische System des Gaius*, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung* 2014, t. 131.
- Stagl J.F., *The Institutional Scheme of Roman Law*, w: *The Oxford Classical Dictionary*, wyd. 4, Oxford 2016.
- Święcicka P., *Rzymskie prawo prywatne. Repetytorium*, Warszawa 2011.
- Świrgoń-Skok R., *Prawo spadkowe w systematyce Instytucji Gaiusa*, *Łódzkie Studia Teologiczne* 2018, t. 27, nr 2.
- Taubenschlag R., *Rzymskie prawo prywatne*, Warszawa 1955 (1969).
- Wołodkiewicz W., *Europa i prawo rzymskie. Szkice z historii europejskiej kultury prawnej*, Warszawa 2009.
- Wołodkiewicz W., *Gaius weroński odzyskiwany*, *Palestra* 2013, t. 58, nr 3–4.
- Wołodkiewicz W., *Rzymskie korzenie współczesnego prawa cywilnego*, Warszawa 1978.
- Wołodkiewicz W., *Znaczenie dzieła Gaiusa i jego systematyki dla dydaktyki prawa rzymskiego*, w: *Semper fidelis. Prace dedykowane pamięci profesora Janusza Sondla, legendzie krakowskiego fakultetu prawniczego*, red. D. Malec, Ł. Marzec, T. Palmirski, Kraków 2017.
- Wołodkiewicz W., Zabłocka M., *Prawo rzymskie. Instytucje*, wyd. 7, Warszawa 2023.
- Zoll F., *Rzymskie prawo prywatne (Pandekta)*, t. 2, wyd. 4, Warszawa–Kraków 1920.

